

**ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՀԱՄԱԽԿ
(ՀՅԹԻ)**

**«ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԸ» ՈՐՊԵՍ ԱՄԲՈՒԻ ՎԱՐՔԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՄ**

Մինչև 1920-ական թթ. գիտական շրջանառության մեջ էր այն տեսությունը, որ մարդկային բնությունն (բնագոյն) է ձևավորում մարդու վարքը, իսկ 1930-ական թթ. քիհեվիորիստներն առաջ քաշեցին այն տեսակետը, որ մարդկանց վարքի կազմակերպման հիմքում ընկած է մշակույթը՝ որպես մարդկային վարքի պատճառային ենթատեքստ¹: Արդյոք մշակութային միջավայրում առաջացած սահմանային իրավիճակներում հասարակության հասարակ անդամն իր վարքը կազմակերպում է հիմնային բնագոյներով առաջնորդվելով, թե՞ մշակութային միջավայրն է պայմանավորում այն: Ինչպե՞ս է անհատը հասարակության խաղաղ անդամից վերածվում մարդասպանի և մասնակից դառնում զանգվածային բռնություններին, և ի՞նչ դեր են կատարում դրանում սոցիալիզացիայի ընթացքում յուրացված «մշակութային մոդելները»:

Ինչպես պատմության մեջ բոլոր հեղափոխությունները, պատերազմները և կոտորածները, այնպես էլ Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունն սկսվեց ոչ թե զենքով, այլ հայտնի խոսքային ձևաչափումներով: Ժողովրդական զանգվածների վարքը կազմակերպելու և ցեղասպանությանը մասնակից դարձնելու համար իշխանություններն օգտագործում էին «մշակութային մոդելները» (հիմնականում յուրացվում են սոցիալիզացիայի ընթացքում) որպես քարոզչության ենթատեքստ և ստեղծում այնպիսի հոգեբանական մթնոլորտ, որում անհատները կորցնում են առանձնահատուկ ընդունակությունները և արմատապես վերափոխում իրենց վարքը: Դեռևս 1890-ական թթ. սկսած թուրքական ազգայնական շարժումը, որը քաղաքական բնույթ ստացավ 1904 թ. Յուսուֆ Ալչուրայի՝ «Զադաքականության երեք ձևերը» հոդվածով, զուգակցվում էր երեք կարևոր գործոններով՝ նվաճողական բարդույթ, թերարժեքության բարդույթ, թշնամու կերպարի ստեղծում: Այն հանգեցնում է victimisation-ի՝ ընտրված գոհի ոչնչացմանը²: Օսմանյան կայսրությունում ստեղծվել էր այնպիսի անկայուն մթնոլորտ, որի պայմաններում հեշտ էր ձևավորել այն գաղափարը, որ հայերը ներքին ամենավտանգավոր թշնամիներն են: Այն հանգամանքը, որ հայերը քիչ են հարկեր վճարում, զինվորական ծառայության չեն ենթարկվում, ավելի լավ են իրենց դրսևորում առևտրում, կազմում են Օսմանյան բյուրոկրատիայի մեկ երրորդ մասը,

օգագործվում էր իշխանության կողմից հայերի նկատմամբ վրդովմունք առաջացնելու համար: Դեռ Աբդուլ Համիդ II հայտարարեց, որ «հայերը դեգեներատ համայնք են...մշտապես շողոքորթ...»³: Ներշնչանքը գործում է այնպիսի պայմաններում, երբ առկա են գաղափարներ, զգացողություններ, որոնք բացատրություն և տրամաբանություն չեն պահանջում, բայց ստեղծում են խմբային հավաքական մտածողություն, ինչն էլ իր հերթին էապես տարբերվում է անհատականից: Ամբոխի գործողությունները բոլոր ժամանակներում և տարբեր երկրներում կրկնվում են ստերիոտիպերով: Որպեսզի հասարակության անդամները համախմբվեն և մասնակից դառնան զանգվածային անկարգություններին կամ կոտորածներին անհրաժեշտ է, որ առաջնորդը հասարակության մեջ ունենա հեղինակություն, ընկալվի որպես փրկիչ, օժտված լինի միֆական ուժով և ամբոխի մեջ հավատ արթնացնելու համար ինքը բուռն հավատա իր քարոզած գաղափարին: Այսպիսով, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի ցեղասպանությունը ծրագրավորող անհատները միֆեր էին ստեղծում ոչ միայն Մեծ Թուրանի վերաբերյալ, այլև իրենց անձի շուրջ: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երկրորդ քարտուղար Բեհաեդդին Շաքիրն իր ու իր գործընկերներին համեմատում էր Քրիստոսի, Մովսեսի, Մուհամեդի հետ⁴: Այսպիսով, տեղի է ունենում սուպերեգոյի փոխակերպում առաջնորդի կերպարի⁵: Նույնիսկ ոչ սահմանային իրավիճակներում գտնվող մշակութային միջավայրում անհնար է պատկերացնել խմբային կյանքն առանց հեղինակային կողմնորոշման: Վերջինս պայմանավորվում է նաև հասարակության ավանդական ուղղահայաց կառուցվածքով:

Ամբոխի վարքը կազմակերպելու համար ազդակ հանդիսացող «մշակութային մոդելներից» մեկը «օտարի» կերպարի շուրջ պաթոգեն գործողություն պարունակող միֆական տեղեկատվությունն է: Ազդեսիվ վարքի կազմակերպման համար կարևոր է այն, թե ինչպես է «օտարի» կերպարը տեղավորվում կոտորածներ իրականացնողների աշխարհընկալման մեջ: Օսմանյան կայսրության մահմեդական մշակութային միջավայրում հայերն ընկալվում էին որպես «թշնամի», որը բնորոշող անենատարածված տեքստերից են՝ «ոչ մարդ», «մակաբույծներ», «անհավատներ» (գյավուր), «շարժվող իրեր», «թափառական հրեաներ», «ռայա»: Այս կոչումները հանդես էին գալիս ոչ թե որպես *տեքստենա*, այլ իրականությունն արտահայտող մոդել, մշակույթի գոյության ձև, պատմական ժամանակաշրջանի արտադրանք, անհատի հոգեկան վիճակի արտահայտություն⁶: Անգլիացի հետազոտող Կ. Մաքլոյի հետևությունն այն է, որ մուսուլմանները ռայային չեն ճանաչում որպես նույն մարդկային ցեղին պատկանող անձ, ինչպիսին ինքն է, նրանց սե-

փականությունը, կյանքն ու կանանց համարում են իրենց օրինական ավարը⁷: Նույնն է վկայում նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուն⁸:

Նմանօրինակ տեքստերը դառնում են հայտնի լոգունգներ, որոնց միջոցով կազմակերպիչ ուժերը հաղորդակցության մեջ են մտնում ժողովրդական զանգվածների հետ: Ինչպես հայտնի է, հաղորդակցության ընթացքում մի մասնակիցը ձգտում է որոշակիորեն փոխել գրուցակցի վերաբերմունքն որևէ օբյեկտի նկատմամբ, ինչն էլ իր հերթին կարող է հանգեցնել վարքի վերակազմակերպման:

Ժողովրդական զանգվածներին համախմբող մշակութային մոդելներից է նաև Հայրենիքի գաղափարը: 1910 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Սալոնիկում 13 օր տևած Իթթիհադի համագումարի կարգախոսն էր «Թուրքիան միայն թուրքերի համար»: Առաջ քաշելով «Ետ դեպի Թուրան» լոգունգը՝ թուրք շովինիստները հանդես էին գալիս թուրքական հին սովորությունների վերականգման օգտին: Հատկապես Ջիա Գյոք Ալփին «Թուրան» բանաստեղծության մեջ խնդրում է աստծուն թուրքերին վերադարձնել «ոսկե դարաշրջանը», որպեսզի «թուրքերի հայրենիքը լինի միասնական...»⁹: Դեռևս 1911 թ. նա գտել էր այն հարցի պատասխանը, թե որն է լինելու թուրքերի նոր հայրենիքը: Ըստ նրա՝ այդ հայրենիքը ոչ Թուրքիան էր, ոչ Թուրքեստանը, այլ՝ Թուրանը: Թուրանի սահմանները պետք է ձգվեր այնքան հեռու, որքան տարածվում էր թուրքերենը և թուրքերի քաղաքական մշակույթը¹⁰:

Վաղ անցյալում «ոսկե դարի» փնտրումը, նախնիների գովքը պատմաբան Շնիրեվմանն անվանում է «սփյուռքյան ախտանիշ»: Սակայն այն հատուկ է ոչ միայն սփյուռքի ձևավորման գործընթացին, այլև ազգային գիտակցության կերտմանը: Այդ միֆերի մեջ առաջին հերթին պետք է ներդրվեն գաղափարներ, որոնք մեխանիկորեն գունավորում են էթնոգեն առասպելները, ինչն էլ վառ գույներ է հաղորդում ազգի ինտելեկտուալ կյանքին, օժտում յուրահատկությամբ և գերակայությամբ այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Մարդիկ օգտագործում են այս ախտանիշը հաղթահարելու համար հոգեբանական ցնցումները: Այս տեսանկյունից վերադարձն ոսկե անցյալին ունի գործառնության նշանակություն, քանի որ փառավոր անցյալում է նշմարվում հուսալի ապագան¹¹:

Փաստորեն առկա էր մտածողությունների ու զգացողությունների կենտրոնացում մի ուղղությամբ: Այդպիսի ներշնչանքի ազդեցությամբ մարդիկ կատարում են կրկնակի պարտականություն՝ դատավորի և դահճի, և իրենց հանցագործներ չեն համարում: Նրանք համոզված են, որ կատարում են պարտքը Հայրենիքի նկատմամբ, որի դիմաց սպասում են նաև պարգևատրություն և հավերժական կյանքի ապահովագ-

րութիւն: Մապահ Գուլյանը գրել է, որ Ադանայի կոտորածի առթիվ թուրքերի ցնծությունը սահման չունեւ: Կ. Պոլիս էին լցվել Ադանայի ջարդի բոլոր գլխավոր գործակատարները: Փողոցների երթևեկողները հպարտությամբ մատնանշում էին նրանց, սրճարանների մեջ խոսակցության ընդհանուր առարկա էին այն «հայրենասերները», ովքեր Ադանայի կոտորածների ժամանակ դարձել էին նշանավոր և աչքի ընկնող դեր էին կատարել: Ջարդարարները պարծենում էին, որ այդ գործն իրենց բերեց պաշտոնի բարձացում¹²:

Ձանգվածային կոտորածներ իրականացնող ամբոխի մասնիկը կազմող անհատներին բնորոշ խառնվածքային գծերից է գերակայություն ձեռք բերման ձգտումը: Շրջանառության մեջ գոյություն ունեւ նաև ծայրահեղ պատկերացումներ այն մասին, որ հայերն աշխատասեր, ստեղծագործ ժողովուրդ են և առավելություններ ունեն թուրքերի նկատմամբ: Խնդիր է առաջանում որպէս «ընտրյալ ազգ» վերականգնելու արդարությունը: 1911 թ. Yeni Hayat (Նոր կյանք) ամսագրի հոդվածում Ջ. Գյոք Ալիին գրում է, որ «գերմանացի փիլիսոփա Նիցշեի պատկերմամբ թուրքերը superman են...Նոր կյանքը ծնվելու է թրքությունից»¹³: Ահմեդ Ադաևը, Մեհմեդ Էմին Ռասուլզադեն իրենց գրվածքներում հասնում էին ծայրահեղ ռասիզմի, թուրքերի բացառիկության քարոզ էին կարդում¹⁴: Երիտթուրքական մամուլում շուտով թուրքերի հասցեին ավելի ու ավելի հաճախ սկսեց լսվել «Միլլեթ ի հաքիմի» (տիրապետող ազգ) արտահայտությունը¹⁵: Ընտրյալ ազգի գաղափարը ևս «մշակութային մոդել» է:

Ժողովրդական զանգվածների վարքը կառուցող մեկ այլ մշակութային մոդել է «սրբազան պատերազմը» (ջիհադ): Կոտորածների նկարագրություններում հաճախ հանդիպում ենք այնպիսի դեպքերի, երբ հայերի վրա հարձակվող մահմեդականները կրոնական բնույթի կոչեր են անում: Օրինակ, ըստ Խարբերդի մահանգում տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրության, քրդերը հայերի վրա հարձակվելիս բղավում էին «Կեցցե՛ Մուհամեդը»: Խարբերդ քաղաքի հայության տեղահանությունից հետո տեղի բնակչությունն ասում էր. «Մուհամեդը հաղթեց Քրիստոսին»¹⁶: Կամ մահացած քրիստոնյաների վերաբերյալ ասում էին, թէ Քրիստոսը մոռացել է նրանց¹⁷: Ուրֆայում սպանություններ իրականացնելուց առաջ մուսուլմանները հատվածներ էին կարդում Դուրանից¹⁸:

Որպեսզի հասարակության անդամը փոխակերպվի մարդասպանի, մասնակից դառնա կոտորածներին, պետք է իր գործողությունները մտովի պատկերացնի: Ստեղծված նոր սոցիալական միջավայրի հետ փոխգործունեության մեջ մտնելու համար, նրան անհրաժեշտ են գործողության նոր ու բարդ կառույցներ: Այդ կառույցները՝ անհատին ներշնչած գաղափարները, նրա համար չպետք է լինեն նոր և պետք է

համապատասխանեն նրա՝ սոցիալական միջավայրի մասին ունեցած պատկերացումներին: Մարդու միտքը հանդես է գալիս որպես տարածություն, որտեղ բախվում են կենսաբանական բնագոյները և սոցիալական իրականությունը: Հատկապես տեքստերն արդյունավետ են լինում, եթե դրանք ըմկավելու են այնպիսի մարդկանց կողմից, ովքեր տիրապետում են տեքստերում ներդրված կոգնիտիվ ստրուկտուրաներին¹⁹: Սա նշանակում է, որ խմբի անդամ հանդիսացող անհատները համախմբվում են ոչ թե «ոհմակային բնագոյով»²⁰, այլ՝ որպես կազմակերպված խումբ, եթե անգամ նրա անդամները գործում են անհատականորեն: «Ռիմակային բնագոյն» ընդհանրապես տեղ չի թողնում առաջնորդի համար, նա միայն պատահական է գալիս ոհմակ, սակայն ամբողջի վարքի կազմակերպման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս կամ այն պատմական ժամանակաշրջանում ժողովրդական զանգվածներին հատուկ ոգևորվածությունն ու ֆանատիզմն իրենցից ներկայացնում են հոգեկան համաճարակներ, որոնք զարգանում են առաջնորդների կողմից խոսքի ներշնչման շնորհիվ:

Չնայած 1970-ական թթ. կոգնիտիվ հոգեբանությունը, էվոլյուցիոն կենսաբանությունը, պալեոանթրոպոլոգիան վերադարձան դարվինյան այն ուսմունքին, թե բնագոյը շարունակական բնույթ է կրում կենդանիների ու մարդկանց մեջ, սակայն, ամբողջի վարքի կազմակերպման գործընթացը ցույց է տալիս, որ այս երկու տեսությունները սերտաճած են միմյանց: Ոչ թե մշակույթը կամ բնագոյն է ձևավորում վարքը, այլ «մշակութային մոդելներն» ազդակներ, գրգիռներ են հանդիսանում բնագոյի արթնացման համար:

HASMIK GRIGORYAN
(AGMI)

THE “CULTURAL STRUCTURES” AS STIMULUS FOR CREATION OF THE MASS BEHAVIOUR IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The “cultural structures”, that are formalized during socialization, in critical situation are used by government to create conflict between biological basic instincts and social reality in the minds of ordinary people. “Cultural structures” – “other”, “homeland”, “gold century”, “peculiar people”-are shown as certain expression-text-and become causal subtext of behavior in the crowd. In other words, “cultural structures” illustrate how the ordinary people become killers and how they commit genocide and mass killings.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Waller J., *Becoming Evil*, Second Edition, Oxford, 2007, p. 147-148.
2. Հովհաննիսյան Ա., Ռասիզմ և ցեղասպանություն 1915 թ., Հայոց ցեղասպանությունը, պատմության և պատմագրության հարցեր, հոդվածների ժողովածու, Ե., 1995, էջ 39:
3. Akçam T., *A Shameful Act*, New York, 2006, p. 143; Karal E., *Osmanlı Tarihi*, c. 7, Ankara, 1988, s. 484.
4. Ռիֆատ Սևան Ջադե, Օսմանյան հեղափոխությունը և մութ ծալքերը, Բեյրութ, 1990, էջ 99:
5. Սուպերէզոյի՝ առաջնորդի կերպարի փոխակերպման տեսության հեղինակն է ավստրիացի հոգեբան Ջ. Ֆրեյդը: St u Фрейд З., Психология масс и анализ человеческого я, М., 1925.
6. Белянин В., Психоллингвистические аспекты художественного текста, М., 1988, с. 8.
7. Макколь К., Ответственность Англии перед Арменией, Сборник “Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году”, М., 1896, с. 145.
8. Դեսպան Մորկէնթաուիի պատմածները, քարգմանեց Մ. Շամտաճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 276:
9. Ղազարյան Հ., Յեղասպան թուրքը, Բեյրութ, 1968, էջ 16-17:
10. Akçam T., նշվ. աշխ., էջ 92:
11. Шнирельман В., Мифы диаспоры, Диаспоры, № 2-3, М., 1999, с. 6-7.
12. Սալահ Գուլյան Ա., Պատասխանատուները, Պրովիդենս, 1916, էջ 41:
13. Akçam T., նշվ. աշխ., էջ 88, ինչպես նաև՝ Ülken H., *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979, s. 310.
14. Гасанова Э., Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок 1908-1914, Баку, 1966, с. 125, 131.
15. Тыркова А., Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе, П., 1916, с. 117.
16. Փիրունեան Ն., Խարբերդի եղեռնը, Պոսթրն, 1937, էջ 302:
17. Մարտիգանյան Ա., Հոշոտված Հայաստան, Լոս-Անջելես, 1995, էջ 94:
18. Дадрян В., История армянского геноцида, Е., 2007, с. 191.
19. Կոզմիտիվ սարուկտորաններն անհատի համոզմունքների համակարգ են, որը ձևավորվում է նրա գիտակցության մեջ բնավորության, դաստիարակության, ուսման և շրջակա միջավայրի ուսումնասիրման ու վերլուծության արդյունքում, <http://dic.academic.ru>, 08.04.2010.
20. Այս տեսության հեղինակն է անգլիացի բժիշկ Ու. Թրոթերը: